

№5

MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR

ILMIY ELEKTRON JURNALI

**ISSN: 2181-3965
VOLUME 5
TOSHKENT 2026**

“MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR” ILMIY ELEKTRON JURNALI TAHRIRIYAT KENGASHI RAISI

To‘lqin Zakirovich Teshabayev – tahririyat kengashi raisi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Mehmonov Sultonali Umaraliyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘quv ishlari bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abdurahmanova Gulnora Qalandarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Karimova Komila Daniyarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Yoshlar masalalari va ma‘naviy-marifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Hududiy ta‘lim masalalari va markazlar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sindarov Sherzod Egamberdiyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Infratuzilmalarni rivojlantirish va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori

Islamkulov Alimnazar Xudjamuratovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Pardayev Abdunabi Xoliqovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kuziyev Islomjon Ne‘matovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Baymurotov Tursunbay Maxkambayevich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor

Omonov Akrom Abdinazarovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sharipov Qongratbay Avezimbetovich – texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vaziri

Jumayev Nodir Xosiyatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati

Haydarov Nizomiddin Hamroyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Raviprakash G. Dani – Xalqaro ta‘lim konsultanti, professor (AQSH)

Bagautdinova Nailya Gumerovna – Qozon federal universiteti Boshqaruv, iqtisodiyot va moliya instituti direktori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Rossiya Federatsiyasi)

Sharifzoda Mu‘min Mashokir – Tojik davlat huquq, biznes va siyosat instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Tojikiston Respublikasi)

Maley Elena Borisovna – Polotsk davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent (Belarus Respublikasi)

Asif Mahbub Karim – Malayziya Menejment va tadbirkorlik universiteti professori (Malayziya qirolligi)

Piter Xayk – Yevropa amaliy fanlar va menejment instituti ilmiy ishlar bo'yicha prorektori (Chexiya Respublikasi)

Yavuz Demirel – Kastamonu universiteti professori (Turkiya Respublikasi)

Jo'rayev Abdug'affor Safarovich – Termez agrotexnologiyalar va Innovatsion rivojlanish instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ismanov Ibroxim Nabiyeovich – Farg'ona politexnika instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xayriddinov Azamat Botirovich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Tashnazarov Samiddin Nizamovich – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Nurmanov Ulug'bek Anorbayevich - Bank-moliya akademiyasi “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida professori, iqtisodiyot fanlari doktori

Yakubova Nargiz Tursunbayevna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Mamatov Baxadir Safaraliyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Qiyosov Sherzod Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Urazaliyev Kamoliddin Tajikulovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

JURNAL TAHRIRIYATI

Saparov Aktam Jo'rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori, dotsent

Avlokulov Anvar Ziyadullayevich – ilmiy muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Aliqulov Mehmonali Salohiddin o'g'li – mas'ul muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Buxorova Moxira Samandarovna – muharrir

O'zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 364-son qarori bilan “Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari yuzasidan assosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali

23.11.2022-yildan

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **№R-566966** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: **№049864**

MUNDARIJA			
1.	Meyliyev Obid Raxmatullaevich	Soliqlarning byudjet daromadlaridagi ahamiyatini oshirish	7
2.	Мирзаева Матлуба Ғайбулла кизи	Тижорат банкларининг капитал базасини мустаҳкамлашнинг методологик ва амалий асосларини такомиллаштириш	14
3.	Жабборов Насриддин Мирзаодилович, Юнусова Шохсанам Муротовна, Бебутова Зулайхо Хамидовна, Сафарова Севара Қахрамон кизи	Тошкент вилояти туристик ҳудудлари имижи модели учун барқарорлик таҳлили	19
4.	Мухамедова Севара Абдуллаевна	Тижорат банкларида кичик бизнес лойиҳаларини кредитлашда банк таваккалчиликларини баҳолаш ва бошқариш тизими	27
5.	Abduqayumov Elyorbek Ulug'bek o'g'li, Yo'ldosheva Oygul Zokir qizi	Janubiy Koreya kinoindustriyasining iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni va ta'siri	33
6.	Umarova Shahnoza	Moliyaviy faoliyat bo'yicha baholangan majburiyatlar hisobini takomillashtirish	40
7.	Muydinov Xusniddin Nuriddin o'g'li	Avtomobilsozlik korxonalarining xarajat samaradorligini ekonometrik modellash	46
8.	Akromov Shohrux Shuhrat o'g'li	O'zbekistonda auditorlik faoliyatini tashkil etishning zaruriyati va uning ahamiyati	57
9.	Kurbanbayev Jurabek Eruvbayevich, Akromov Shohrux Shuhrat o'g'li	Auditorlik tekshiruvlarida tashqi tasdiqlardan foydalanish va ichki nazorat tizimining samaradorligini oshirish	66
10.	Абдурахманов Ўрол Наврўз ўғли	Акциядорлик жамиятлари аудитида таҳлилий амалларни қўллашни такомиллаштириш	71
11.	Sayfiddinov Sarvarbek Anvarbek o'g'li	Yoshlar biznes-loyihalarini moliyalashtirishda kredit va investitsiya resurslarining o'rni	80
12.	Shodiyev Yashnarbek Baxriddin o'g'li	Davlat moliyaviy nazoratini modellar va metodologik yondashuvlarini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish	92
13.	Muydinov Baxodirjon Numanovich	Korxonalarda ichki auditni tashkil etish va takomillashtirish	101
14.	Mirzanov Zakir Maratovich	Paxta yetishtirish va qayta ishlash klasterlarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va iqtisodiy yo'qotishlarni kamaytirish	111

KORXONALARDA ICHKI AUDITNI TASHKIL ETISH VA TAKOMILLASHTIRISH

Muydinov Baxodirjon Numanovich

University of economics and pedagogy NOTM

“Iqtisodiyot” kafedrası v.b. professori., i.f.n.

E-mail: boxodirmuydinov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda korxonalarda ichki auditni samarali tashkil etish va takomillashtirishning nazariy hamda amaliy jihatlari o'rganilgan. Tadqiqotda ichki auditning korxona moliyaviy-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot ma'lumotlarining ishonchliligini ta'minlash, ichki nazorat tizimi samaradorligini baholash, mavjud xato va kamchiliklarni aniqlash hamda moliyaviy xavflarni kamaytirishdagi roli tahlil qilingan. Shuningdek, korxonalarda ichki audit tizimini takomillashtirish, audit jarayonlariga zamonaviy yondashuvlarni joriy etish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ichki audit natijalaridan samarali foydalanish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Korxonalarda ichki audit, audit tizimi, ichki nazorat, audit jarayoni, moliyaviy nazorat, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, moliyaviy xavflar, audit samaradorligi, boshqaruv qarorlari.

ОРГАНИЗАЦИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Муйдинов Баходиржон Нуманович

University of economics and pedagogy HBYU3

и.о. профессора кафедры «Экономика», к.э.н.

E-mail: boxodirmuydinov@gmail.com

Аннотация. В данном исследовании были изучены теоретические и практические аспекты эффективной организации и совершенствования внутреннего аудита на предприятиях. Проанализирована роль внутреннего аудита в контроле финансово-экономической деятельности предприятия, обеспечении достоверности бухгалтерской и финансовой отчетности, оценке эффективности системы внутреннего контроля, выявлении существующих ошибок и недостатков, а также снижении финансовых рисков. Кроме того, разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию системы внутреннего аудита на предприятиях, внедрению современных подходов к аудиторским процессам и эффективному использованию результатов внутреннего аудита при принятии управленческих решений.

Ключевые слова: Внутренний аудит на предприятиях, система аудита, внутренний контроль, процесс аудита, финансовый контроль, бухгалтерский учет, финансовая отчетность, финансовые риски, эффективность аудита, управленческие решения.

ORGANIZING AND IMPROVING INTERNAL AUDIT IN ENTERPRISES

Muydinov Bakhodirzhon Numanovich

University of Economics and Pedagogy NHEI

Acting Professor, Department of Economics; CES

E-mail: boxodirmuydinov@gmail.com

Abstract. This study examined the theoretical and practical aspects of effectively organizing and improving internal audit at enterprises. It analyzed the role of internal audit in monitoring the financial and economic activities of an enterprise, ensuring the reliability of accounting and financial reporting, assessing the effectiveness of the internal control system, identifying existing errors and deficiencies, and mitigating financial risks. Furthermore, proposals and

recommendations were developed for improving the internal audit system at enterprises, implementing modern approaches to audit processes, and effectively using internal audit results in management decision-making.

Keywords: *Internal audit at enterprises, audit system, internal control, audit process, financial control, accounting, financial reporting, financial risks, audit efficiency, management decisions.*

Kirish

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, tadbirkorlik sub’ektlarini qo‘llab-quvvatlash va korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bozor munosabatlarining chuqurlashuvi va raqobat muhitining kuchayishi sharoitida korxonalardan mavjud moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanish, xarajatlarni oqilona boshqarish, moliyaviy intizomni mustahkamlash hamda boshqaruv qarorlarining samaradorligini ta‘minlash talab etilmoqda. Bunday sharoitda korxona faoliyati ustidan samarali ichki nazoratni tashkil etish va ishonchli axborot ta‘minotini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, ichki audit tizimi korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini nazorat qilish, mavjud xato va kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash, ichki nazorat jarayonlarining samaradorligini baholash hamda korxona faoliyati bilan bog‘liq xavflarni kamaytirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Korxonalar bozor munosabatlari sharoitida faoliyat yurituvchi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar sifatida o‘z faoliyatining moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini muntazam ravishda baholab borishi zarur. Shu nuqtai nazardan, ichki audit tizimi orqali shakllantiriladigan tahliliy ma‘lumotlar korxonaning aktivlari, majburiyatlari, daromadlari va xarajatlari, moliyaviy natijalari, pul mablag‘lari harakati, resurslardan foydalanish samaradorligi hamda ichki nazorat holati to‘g‘risida rahbariyat uchun muhim axborotlarni taqdim etadi. Mazkur axborotlar asosida korxona rahbariyati moliyaviy-xo‘jalik operatsiyalarining qonuniyligi va maqsadga muvofiqligini baholash, resurslarni oqilona taqsimlash, xarajatlarni nazorat qilish, moliyaviy xavflarni aniqlash va ularni kamaytirish, shuningdek, boshqaruv qarorlarini asoslash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ichki auditning muhim jihati shundaki, u faqat sodir bo‘lgan moliyaviy-xo‘jalik operatsiyalarini tekshirish bilan cheklanib qolmasdan, korxonadagi mavjud xavflarni oldindan aniqlash va ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etishga ham xizmat qiladi. Xususan, risklarni baholash, ichki nazorat tizimining ishlash samaradorligini tahlil qilish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot ma‘lumotlarining ishonchliligini tekshirish, aktivlarning saqlanishi ustidan nazoratni amalga oshirish hamda belgilangan ichki tartib-qoidalarga rioya etilishini baholash orqali ichki audit korxona faoliyatidagi mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Shu bilan birga, zamonaviy korxonalarda ichki auditni tashkil etishga nisbatan an‘anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda riskka asoslangan audit, jarayonli yondashuv, raqamli texnologiyalardan foydalanish va doimiy monitoring kabi zamonaviy usullarni joriy etish zarurati ortib bormoqda. Korxonalar faoliyatining raqamlashuvi natijasida buxgalteriya va boshqaruv axborotlarining hajmi ortib, ularni tezkor tahlil qilish, nazorat qilish va baholash ichki audit tizimi oldiga yangi talablarni qo‘ymoqda hamda audit jarayonlarida zamonaviy raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Korxonalarda ichki auditni samarali tashkil etish va takomillashtirish masalalari buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit sohasidagi zamonaviy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ichki auditning korxona faoliyatini nazorat qilish, moliyaviy hisobot ma‘lumotlarining ishonchliligini ta‘minlash, ichki nazorat tizimi samaradorligini baholash, xo‘jalik operatsiyalaridagi xavflarni aniqlash va boshqaruv qarorlarini axborot bilan ta‘minlashdagi ahamiyati mahalliy olimlarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan.

O‘zbekistonlik olim K.B. Axmedjanovning tadqiqotlarida ichki auditning uslubiy asoslari, tekshiruv ob’ektlarini tanlash, ichki audit tekshiruvini tayyorlash, rejalashtirish va o‘tkazish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Muallifning ishlarida ichki auditni korxona faoliyati xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish, audit ob’ektlarini to‘g‘ri belgilash va tekshiruv jarayonini maqsadga muvofiq rejalashtirish uning samaradorligini ta’minlovchi muhim omillar sifatida qaraladi[1]. Axmedjanovning ichki audit tekshiruv texnologiyasini takomillashtirishga bag‘ishlangan tadqiqotlari mazkur yo‘nalishdagi ilmiy-uslubiy yondashuvlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sh.I. Ilxamovning ilmiy ishlarida ichki auditning mohiyati, uni tashkil etish konsepsiyasi hamda ichki auditning korxonadagi boshqaruv nazorati tizimida tutgan o‘rni tadqiq etilgan. Muallif ichki auditni korxona faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi, xo‘jalik jarayonlarining samaradorligini baholovchi va rahbariyatni ishonchli axborot bilan ta’minlovchi muhim boshqaruv vositasi sifatida ko‘rib chiqadi. Shuningdek, ichki auditni tashkil etish konsepsiyasini takomillashtirish masalalariga e’tibor qaratilishi korxonalarda ichki audit xizmatining tashkiliy va funksional asoslarini rivojlantirish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi[2].

Ichki auditning sifatini oshirish masalalari N.Sh. Abdievaning tadqiqotlarida ham o‘z aksini topgan. Muallif O‘zbekistonda ichki audit ishini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish zaruratini asoslab, ichki audit xizmatining faoliyatini muntazam takomillashtirish, audit jarayonlarining sifatini oshirish va zamonaviy talablarga mos uslubiy yondashuvlarni joriy etish masalalarini tadqiq qilgan. Ushbu yondashuv korxonalarda ichki auditning faqat nazorat funksiyasi bilan cheklanib qolmasdan, uning sifat va samaradorligini baholash mexanizmlarini ham shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi[3].

F. Toshpulatovning tadqiqotlarida ichki audit jarayonida tahliliy usullardan foydalanish zaruratiga e’tibor qaratilgan. Muallif moliyaviy holat, aktivlar, rentabellik, xarajatlar va boshqa moliyaviy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish ichki auditning axborot-tahliliy imkoniyatlarini kengaytirishini ta’kidlaydi. Bunday yondashuv ichki auditni faqat hujjatlarni tekshirish bilan cheklanmaydigan, balki korxona moliyaviy holati va faoliyati samaradorligini chuqur tahlil qilishga yo‘naltirilgan tizim sifatida rivojlantirish imkonini beradi[4].

So‘nggi yillarda ichki auditni takomillashtirish bo‘yicha dissertatsion tadqiqotlarda ham mazkur masalaning turli sohalaridagi xususiyatlari o‘rganilmoqda. Xususan, X.B. Xusainovning «Budjet tashkilotlarida ichki auditni takomillashtirish»[5] mavzusidagi tadqiqotida ichki auditni samarali tashkil etish va uning uslubiyotini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish masalasi tadqiq etilgan. F.S. Nasimovning tadqiqotlarida esa budjet tashkilotlarida ichki audit va moliyaviy nazorat faoliyatini takomillashtirish[6] masalalariga e’tibor qaratilgan.

Shuningdek, ichki auditni rivojlantirish bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda riskka asoslangan audit, ichki nazorat va audit natijalaridan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalanish masalalari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda [7]. Korxona faoliyatida risklarning murakkablashib borishi ichki audit xizmatidan an‘anaviy tekshiruvlardan tashqari, risklarni aniqlash va ularni boshqarish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishni ham talab etmoqda.

Ichki audit faoliyatini takomillashtirishning yana bir muhim yo‘nalishi raqamli texnologiyalardan foydalanish hisoblanadi. Zamonaviy axborot tizimlari katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish, shubhali operatsiyalarni aniqlash va audit monitoringini avtomatlashtirish imkonini beradi [8]. Shu sababli korxonalarda ichki auditni raqamlashtirish uning tezkorligi va natijadorligini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Umuman olganda, o‘rganilgan ilmiy manbalar ichki auditni takomillashtirishning metodologik, tashkiliy, nazorat, tahliliy va raqamli yo‘nalishlarini qamrab oladi. Biroq korxonalarda ichki auditni tashkil etishning **riskka asoslangan yondashuv, raqamli tahlil, ichki nazorat samaradorligi va audit natijalarining boshqaruv qarorlariga integratsiyasi** asosida yagona mexanizmini shakllantirish masalalari yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi [9]. Shu

jihatdan mazkur tadqiqot korxonalarida ichki auditni tashkil etishning mavjud holatini baholash va uni takomillashtirishning amaliy yo‘nalishlarini ishlab chiqishga qaratiladi.

Tadqiqotlar metodologiyasi

Mazkur tadqiqotlar ichki auditning samarali tashkil etilishi moliyaviy nazorat, budget intizomi va resurslardan samarali foydalanishni ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Tijorat banklari va boshqa moliyaviy institutlarda ichki auditni takomillashtirish bo‘yicha tadqiqotlar ham korxonalar uchun muhim ilmiy-uslubiy ahamiyatga ega. Jumladan, M.P. Oromiddinovning tijorat banklarida ichki auditni takomillashtirishga bag‘ishlangan tadqiqotida riskka asoslangan yondashuvni joriy etish, biznes-jarayonlar auditi, komplains audit va ichki audit faoliyatini baholash mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan. Mazkur yondashuvlarni korxonalar faoliyatiga moslashtirish ichki audit ob‘ektlarini risk darajasiga qarab belgilash va audit resurslaridan samarali foydalanish imkonini beradi.

Shuningdek, mahalliy ilmiy adabiyotlarda ichki auditning zamonaviy texnologiyalarini joriy etish, audit jarayonini rejalashtirish, tekshiruv ob‘ektlarini tanlash, tahliliy protseduralardan foydalanish va audit sifatini baholash masalalariga e‘tibor qaratilayotgani kuzatiladi. Bu esa korxonalarida ichki auditni tashkil etishda riskka asoslangan yondashuv, tahliliy usullar, raqamli texnologiyalar va doimiy monitoring mexanizmlaridan kompleks foydalanish zaruratini ko‘rsatadi.

Biroq mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, korxonalarida ichki auditni tashkil etish va takomillashtirishning tashkiliy, uslubiy va axborot-tahliliy jihatlarini o‘zaro uyg‘unlashtirgan holda tadqiq etish masalasi hali yetarlicha kompleks o‘rganilmagan. Xususan, ichki audit xizmatining korxona tashkiliy tuzilmasidagi o‘rni, audit ob‘ektlarini risk darajasiga asosan tanlash, ichki audit rejasini shakllantirish, buxgalteriya va boshqaruv ma‘lumotlaridan audit jarayonida samarali foydalanish, ichki nazorat tizimi samaradorligini baholash hamda audit natijalarini boshqaruv qarorlari bilan integratsiyalash masalalari qo‘shimcha ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotda korxonalarida ichki auditni tashkil etishning mavjud holatini o‘rganish, ichki audit tizimining tashkiliy va uslubiy jihatlarini baholash, audit jarayonida riskka asoslangan va tahliliy yondashuvlardan foydalanish imkoniyatlarini aniqlash hamda ichki audit samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish muhim ilmiy vazifa sifatida belgilanadi.

Tahlil va natijalar

Korxonalarida ichki auditni samarali tashkil etish va takomillashtirish korxona moliyaviy-xo‘jalik faoliyati ustidan ichki nazoratni kuchaytirish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot ma‘lumotlarining ishonchligini ta‘minlash, mavjud xato va kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash hamda moliyaviy va operatsion xavflarni kamaytirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ichki audit faoliyatini samarali tashkil etish uchun audit jarayonini rejalashtirish, risklarni baholash, audit ob‘ektlarini aniqlash, ichki nazorat holatini o‘rganish, audit protseduralarini amalga oshirish va natijalar bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Korxonalarida ichki audit axborotlaridan foydalanish.

Korxonalarida ichki audit natijasida shakllantiriladigan axborotlar rahbariyat uchun moliyaviy holat, buxgalteriya hisobi, aktivlar va majburiyatlar, daromadlar va xarajatlar, pul mablag‘lari harakati, soliq hisob-kitoblari, ichki nazorat tizimi va korxona faoliyatidagi mavjud xavflar to‘g‘risida muhim ma‘lumot manbai hisoblanadi.

Ichki audit axborotlarining buxgalteriya hisobi ma‘lumotlaridan asosiy farqi shundaki, ichki audit ma‘lumotlari mavjud operatsiyalarni qayd etish bilan cheklanmaydi. Audit jarayonida olingan ma‘lumotlar xo‘jalik operatsiyalarining qonuniyligi va maqsadga muvofiqligi, ichki nazorat mexanizmlarining samaradorligi, aniqlangan og‘ishlar va ularning sabablari, mavjud xavflar hamda ularni kamaytirish choralarini baholash imkonini beradi.

Shu sababli ichki audit natijalaridan foydalanish korxona rahbariyatiga nafaqat mavjud muammolarni aniqlash, balki ularning kelgusida takrorlanishining oldini olish, ichki nazoratni kuchaytirish va boshqaruv qarorlarini asoslash imkonini beradi.

Korxonalarda moliyaviy ko‘rsatkichlarni ichki audit asosida tahlil qilish.

Korxonaning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy samaradorligini baholashda ichki audit muhim axborot-tahliliy vosita hisoblanadi. Ichki audit jarayonida daromadlar, xarajatlar, foyda, aktivlar, majburiyatlar, debitorlik va kreditorlik qarzlar hamda pul oqimlari bilan bog‘liq operatsiyalarning to‘g‘riligi va ishonchliligi tekshiriladi.

Moliyaviy ko‘rsatkichlarni tahlil qilishda quyidagi yo‘nalishlarga e‘tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- daromadlar va xarajatlar dinamikasi;
- foyda va rentabellik ko‘rsatkichlari;
- aktivlardan foydalanish samaradorligi;
- debitorlik va kreditorlik qarzlarining holati;
- pul mablag‘lari harakati;
- xarajatlarning reja va haqiqatdagi ko‘rsatkichlari;
- moliyaviy natijalardagi muhim og‘ishlar;
- moliyaviy hisobot ma‘lumotlarining buxgalteriya hisobi ma‘lumotlariga muvofiqligi.

Mazkur ko‘rsatkichlarni ichki audit nuqtai nazaridan tahlil qilish korxonada moliyaviy intizomning holatini baholash, xato va kamchiliklarni aniqlash hamda ularning korxona moliyaviy natijalariga ta‘sirini baholash imkonini beradi.

Daromadlar va tushumlar ustidan ichki audit. Korxonalarda ichki auditning muhim yo‘nalishlaridan biri daromadlarning to‘g‘ri shakllanishi va buxgalteriya hisobida o‘z vaqtida aks ettirilishini tekshirish hisoblanadi. Bunda mahsulot sotish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatishdan olingan daromadlar, boshqa operatsion daromadlar hamda boshqa tushumlarning hujjatlar bilan asoslanganligi va hisobda to‘g‘ri aks ettirilishi baholanadi.

Ichki audit jarayonida quyidagi masalalarga alohida e‘tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- daromadlarning birlamchi hujjatlar bilan tasdiqlanganligi;
- mahsulot, tovar va xizmatlarni realizatsiya qilish operatsiyalarining qonuniyligi;
- daromadlarni tan olishning to‘g‘riligi;
- tushumlarning bank hisobvaraqlariga kelib tushishi;
- debitorlik qarzlarining shakllanishi;
- daromadlarning buxgalteriya hisobida o‘z vaqtida aks ettirilishi;
- daromadlar bo‘yicha reja va haqiqat ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi og‘ishlar.

Bunday audit natijasida daromadlarni yashirish, noto‘g‘ri aks ettirish, hujjatlashtirishdagi kamchiliklar va boshqa moliyaviy xavflarni aniqlash imkoniyati paydo bo‘ladi.

Xarajatlar ustidan ichki audit. Korxona faoliyati samaradorligi ko‘p jihatdan xarajatlarning oqilona tashkil etilishi va nazorat qilinishiga bog‘liq. Shu sababli ichki auditda xarajatlarning iqtisodiy jihatdan asoslanganligi, hujjatlashtirilganligi, belgilangan me‘yor va budjetlarga muvofiqligi hamda buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettirilganligi tekshiriladi.

Xarajatlar auditida quyidagi yo‘nalishlarni qamrab olish maqsadga muvofiq:

- ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlar;
- xom-ashyo va materiallar xarajatlari;
- asosiy vositalarni saqlash va ta‘mirlash xarajatlari;
- transport va xizmat ko‘rsatish xarajatlari;
- ma‘muriy xarajatlar;
- ishlab chiqarish xarajatlari;
- boshqa operatsion xarajatlar;
- rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlar o‘rtasidagi og‘ishlar.

Ichki audit natijasida xarajatlarning asossiz oshishi, samarasiz sarf-xarajatlar, belgilangan

budjetdan chetga chiqish holatlari va ichki nazoratdagi zaif nuqtalar aniqlanishi mumkin. Bu esa rahbariyatga xarajatlarni optimallashtirish va resurslardan samarali foydalanish bo'yicha qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Aktivlar saqlanishi va ulardan foydalanish ustidan ichki audit. Korxona aktivlarining saqlanishi va ulardan samarali foydalanilishi ichki auditning muhim ob'ektlaridan biri hisoblanadi. Asosiy vositalar, tovar-moddiy zaxiralar, pul mablag'lari va boshqa aktivlar bo'yicha audit o'tkazishda ularning mavjudligi, saqlanish holati, harakati va buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilishi baholanadi.

Bunda quyidagi nazorat tadbirlarini amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- aktivlarning haqiqiy mavjudligini tekshirish;
- inventarizatsiya natijalarini baholash;
- asosiy vositalar harakatining hujjatlashtirilishini tekshirish;
- tovar-moddiy zaxiralarning saqlanishini baholash;
- aktivlardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish;
- aktivlar bo'yicha kamomad va ortiqchaliklarni aniqlash;
- aktivlarning buxgalteriya hisobida to'g'ri baholanishi va aks ettirilishini tekshirish.

Mazkur yo'nalishdagi ichki audit aktivlarning but saqlanishini ta'minlash, ulardan samarasiz foydalanish holatlarini kamaytirish va korxona resurslarini himoya qilishga xizmat qiladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari ustidan ichki audit. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning asossiz o'sishi korxonaning likvidligi va moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli ichki audit jarayonida qarzдорlikning hajmi, tarkibi, paydo bo'lish muddati va undirilish imkoniyati tahlil qilinishi lozim.

Ichki audit asosida:

- muddati o'tgan debitorlik qarzlari aniqlanadi;
- qarzдорlikning paydo bo'lish sabablari o'rganiladi;
- kontragentlar bilan hisob-kitoblar holati tekshiriladi;
- kreditorlik majburiyatlarining o'z vaqtida bajarilishi baholanadi;
- qarzдорlikning moliyaviy holatga ta'siri tahlil qilinadi;
- qarzдорlikni kamaytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Shu tariqa, ichki audit qarzдорlikni oddiy nazorat qilish vositasi emas, balki korxonaning likvidligi va to'lov qobiliyatini ta'minlashga xizmat qiluvchi boshqaruv instrumenti sifatida namoyon bo'ladi.

Ichki auditni riskka asoslangan yondashuv asosida tashkil etish. Zamonaviy sharoitda ichki auditni tashkil etishda riskka asoslangan yondashuvdan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bunda audit resurslari korxona faoliyatida eng yuqori xavf mavjud bo'lgan jarayon va operatsiyalarga yo'naltiriladi.

Risklarni baholashda quyidagi omillar hisobga olinishi mumkin:

- moliyaviy xavflar;
- operatsion xavflar;
- soliq xavflari;
- axborot xavfsizligi bilan bog'liq xavflar;
- aktivlarning saqlanishi bilan bog'liq xavflar;
- korrupsiya va firibgarlik xavflari;
- ichki nazoratdagi kamchiliklar;
- buxgalteriya va moliyaviy hisobotda xatolar yuzaga kelish ehtimoli.

Riskka asoslangan yondashuv ichki auditning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, cheklangan audit resurslaridan samarali foydalanish va korxona uchun eng muhim xavflarni o'z vaqtida aniqlash imkonini beradi.

Budjet ijrosi va reja-haqiqat tahlili. Korxonalarda ichki audit budjetlar ijrosini baholashda ham muhim ahamiyatga ega. Bunda rejalashtirilgan daromad va xarajatlarni haqiqiy natijalar bilan taqqoslanib, ular o'rtasidagi og'ishlar aniqlanadi.

Masalan, daromadlarning rejadani past bo'lishi sotuv hajmining kamayishi, mahsulotga bo'lgan talabning o'zgarishi yoki debitorlik qarzlarning ortishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Xarajatlarning rejadani ortiqcha bajarilishi esa resurslar narxining oshishi, mehnat xarajatlarning ko'payishi yoki rejalashtirilmagan xarajatlarning yuzaga kelishi natijasida sodir bo'lishi mumkin.

Ichki auditning vazifasi bunday og'ishlarni faqat aniqlash emas, balki ularning sabablarini o'rganish va korxona rahbariyatiga ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar berishdan iborat.

Ichki audit natijalaridan strategik va operativ qarorlarda foydalanish. Ichki audit natijalari korxona rahbariyatining strategik va operativ qarorlarini axborot bilan ta'minlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Audit jarayonida aniqlangan kamchiliklar, xavflar va ichki nazoratdagi zaif nuqtalar korxonaning kelgusi faoliyatini rejalashtirishda inobatga olinishi lozim.

Xususan, ichki audit natijalari asosida quyidagi strategik qarorlarni qabul qilish mumkin:

- korxona ichki nazorat tizimini qayta ko'rib chiqish;
- xarajatlarni optimallashtirish;
- moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash;
- investitsiya loyihalarining xavflarini baholash;
- biznes-jarayonlarni takomillashtirish;
- aktivlardan foydalanish samaradorligini oshirish;
- risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish.

Operativ boshqaruvda esa ichki audit natijalari aniqlangan kamchiliklarni tezkor bartaraf etish, asossiz xarajatlarni to'xtatish, qarzдорlikni kamaytirish, hujjat aylanishini yaxshilash va ichki nazorat protseduralarini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Ichki audit va ichki nazorat tizimining o'zaro bog'liqligi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ichki auditning samaradorligi korxonada shakllangan ichki nazorat tizimining holati bilan bevosita bog'liq. Ichki nazorat xo'jalik operatsiyalarining qonuniyligi, aktivlarning saqlanishi, hisobotlarning ishonchliligi va belgilangan tartiblarga rioya etilishini ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, ichki audit ushbu nazorat mexanizmlarining qanchalik samarali ishlayotganini mustaqil baholaydi.

Shu nuqtai nazardan korxonada quyidagi o'zaro bog'liq tizimni shakllantirish maqsadga muvofiq:

risklarni aniqlash → ichki nazorat → ichki audit → kamchiliklarni aniqlash → tavsiyalar ishlab chiqish → tuzatish choralari → qayta monitoring.

Mazkur yondashuv ichki auditni bir martalik tekshiruv emas, balki korxona faoliyatini doimiy takomillashtirishga xizmat qiluvchi boshqaruv mexanizmiga aylantirish imkonini beradi.

Ichki auditni raqamlashtirish va takomillashtirish natijalari. Korxonalar faoliyatining raqamlashuvi natijasida buxgalteriya va boshqaruv axborotlarining hajmi ortib, ularni tezkor tahlil qilish, nazorat qilish va baholash ichki audit tizimi oldiga yangi talablarni qo'ymoqda. Shu sababli ichki audit jarayonlarida axborot texnologiyalari, elektron hujjat aylanishi va ma'lumotlarni avtomatik tahlil qilish vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish natijasida audit jarayonida katta hajmdagi operatsiyalarni tahlil qilish, g'ayrioddiy operatsiyalarni aniqlash, xato va og'ishlarni avtomatik ravishda belgilash, xavf darajasi yuqori bo'lgan operatsiyalarni ajratib ko'rsatish va audit natijalarini tezkor shakllantirish imkoniyati kengayadi.

Umuman olganda, korxonalarda ichki auditni takomillashtirishning asosiy natijasi audit faoliyatini faqat nazorat funksiyasini bajaruvchi mexanizmdan korxona qiymatini oshirishga xizmat qiluvchi boshqaruv instrumentiga aylantirishdan iborat.

Tahlillar asosida korxonalarda ichki auditni samarali tashkil etish uchun quyidagi o'zaro bog'liq yo'nalishlarni shakllantirish maqsadga muvofiq:

risklarni baholash → audit rejasini shakllantirish → audit ob'ektlarini tanlash → ichki nazoratni baholash → audit protseduralarini o'tkazish → aniqlangan kamchiliklarni tahlil

qilish → tavsiyalar ishlab chiqish → tavsiyalar ijrosini monitoring qilish.

Mazkur tizimni amaliyotga joriy etish korxonalarda ichki nazorat samaradorligini oshirish, moliyaviy va operatsion xavflarni kamaytirish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot ma'lumotlarining ishonchliligini ta'minlash hamda boshqaruv qarorlarining sifatini oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Korxonalarda ichki auditni tashkil etish va takomillashtirish yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan: ichki audit korxonada boshqaruv qarorlarini qabul qilishning muhim axborot-tahliliy bazasi hisoblanadi. Ichki audit natijasida shakllantiriladigan ma'lumotlar korxonaning moliyaviy holati, aktivlari, majburiyatlari, daromad va xarajatlari, buxgalteriya hisobi hamda moliyaviy hisobot ma'lumotlarining ishonchliligini baholash imkonini beradi. Shuningdek, ichki audit korxonadagi mavjud xato va kamchiliklarni aniqlash, ularning sabablarini o'rganish va bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan: ichki auditni riskka asoslangan yondashuv asosida tashkil etish korxona faoliyatidagi muhim xavflarni o'z vaqtida aniqlash va ularni kamaytirish imkonini beradi. Bunda moliyaviy, operatsion, soliq, axborot xavfsizligi, aktivlarning saqlanishi va firibgarlik bilan bog'liq risklarni baholash orqali auditning ustuvor yo'nalishlari belgilanadi. Mazkur yondashuv cheklangan audit resurslaridan samarali foydalanish va xavf darajasi yuqori bo'lgan jarayonlarga asosiy e'tiborni qaratish imkonini yaratadi.

Uchinchidan: ichki auditning samaradorligi korxonada shakllangan ichki nazorat tizimining holati va uning ishlash samaradorligi bilan bevosita bog'liq. Shu sababli ichki audit jarayonida ichki nazorat muhiti, nazorat protseduralari, vakolatlarni taqsimlash, hujjatlar aylanishi, aktivlarni himoya qilish va xo'jalik operatsiyalarini tasdiqlash mexanizmlarini baholash muhim hisoblanadi. Ichki nazoratda aniqlangan zaif nuqtalar bo'yicha aniq va amaliy tavsiyalarning ishlab chiqilishi korxonada nazorat tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan: ichki audit korxonaning daromad va xarajatlari ustidan samarali nazoratni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Daromadlarning to'g'ri shakllanishi, xarajatlarning iqtisodiy jihatdan asoslanganligi, ularning tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanganligi va buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilishi ichki auditning asosiy ob'ektlaridan hisoblanadi. Shuningdek, rejalashtirilgan va haqiqiy moliyaviy ko'rsatkichlar o'rtasidagi og'ishlarni tahlil qilish orqali asossiz xarajatlar va moliyaviy yo'qotishlarni aniqlash imkoniyati yaratiladi.

Beshinchidan: ichki audit aktivlar va resurslardan samarali foydalanishni nazorat qilishda muhim vosita hisoblanadi. Asosiy vositalar, tovar-moddiy zaxiralar, pul mablag'lari va boshqa aktivlarning mavjudligi, saqlanishi, harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini tekshirish orqali kamomad, ortiqchalik, samarasiz foydalanish va boshqa kamchiliklarni aniqlash mumkin. Bu esa korxona aktivlarini himoya qilish va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Oltinchidan: ichki audit natijalari debitorlik va kreditorlik qarzlarini samarali boshqarishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qarzdorlikning hajmi, tarkibi, paydo bo'lish muddati va o'zgarish dinamikasini tahlil qilish orqali muddati o'tgan debitorlik qarzlarini aniqlash, ularni undirish imkoniyatlarini baholash va korxonaning to'lov qobiliyatiga ta'sir etuvchi omillarni belgilash mumkin. Shuningdek, kreditorlik majburiyatlarining o'z vaqtida bajarilishi ustidan nazoratni kuchaytirish korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Yettinchidan: ichki audit natijalaridan strategik va operativ boshqaruv qarorlarini qabul qilishda samarali foydalanish korxona boshqaruvining sifatini oshiradi. Ichki audit tomonidan aniqlangan kamchiliklar, xavflar va samarasiz jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlar asosida xarajatlarni optimallashtirish, biznes-jarayonlarni takomillashtirish, investitsiya qarorlarini baholash, resurslarni qayta taqsimlash va ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytirish bo'yicha asoslangan qarorlar qabul qilinishi mumkin.

Sakkizinchidan:ichki auditni raqamlashtirish uning samaradorligi va tezkorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Korxonalar faoliyatining raqamlashuvi natijasida buxgalteriya va boshqaruv axborotlarining hajmi ortib borayotganligi sababli audit jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalari, elektron hujjat aylanishi, ma’lumotlarni avtomatik tahlil qilish va risklarni monitoring qilish vositalaridan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Raqamli texnologiyalardan foydalanish katta hajmdagi operatsiyalarni tezkor tahlil qilish, g‘ayrioddiy operatsiyalarni aniqlash va audit resurslarini xavf darajasi yuqori bo‘lgan sohalarga yo‘naltirish imkonini beradi.

To‘qqizinchidan:ichki audit faoliyati samaradorligini oshirish uchun audit natijalarini monitoring qilish va berilgan tavsiyalar ijrosini nazorat qilish tizimini shakllantirish zarur. Ichki audit natijasida aniqlangan kamchiliklar bo‘yicha berilgan tavsiyalarning bajarilishi, mas’ul shaxslar tomonidan ko‘rilgan choralar va ularning natijadorligi muntazam baholanishi lozim. Bu yondashuv ichki auditni bir martalik tekshiruvdan korxona faoliyatini uzluksiz takomillashtirish mexanizmiga aylantirish imkonini beradi.

Shuningdek, ichki auditning moliyaviy nazorat bilan bir qatorda operatsion jarayonlar, biznes-jarayonlar, axborot xavfsizligi, korporativ boshqaruv va risklarni boshqarish tizimlari bilan integratsiyalashuvi korxona faoliyatini kompleks baholash imkonini beradi. Bunday yondashuv faqat moliyaviy xato va kamchiliklarni aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, korxona faoliyati samaradorligiga ta’sir etuvchi nomoliyaviy omillarni ham baholash imkonini yaratadi.

Umuman olganda, korxonalarda ichki auditni samarali tashkil etish va takomillashtirish rahbariyatni ishonchli va tahliliy axborot bilan ta’minlash, ichki nazorat tizimini kuchaytirish, moliyaviy va operatsion xavflarni kamaytirish, aktivlarni himoya qilish, resurslardan samarali foydalanish hamda boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Shu sababli korxonalarda ichki auditning tashkiliy va uslubiy asoslarini takomillashtirish, riskka asoslangan audit yondashuvini joriy etish, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish va audit natijalarini boshqaruv jarayonlariga integratsiyalash korxona faoliyati samaradorligi va barqarorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedjanov K.B. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarda ichki audit metodologiyasini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2016. – 76 b.
2. Ilxamov Sh.I. Auditorlik tekshiruvlari jarayonida ichki nazorat tizimini baholash metodologiyasini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2018.
3. Abdieva N.Sh. Ichki audit ish sifatini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish // Moliya va bank ishi. – 2022. – №2. – B. 43–47.
4. Toshpulatov F.B. Ichki audit jarayonida tahlil usullaridan foydalanish zarurligi // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2023.
5. Xusainov X.B. Budget tashkilotlarida ichki auditni takomillashtirish: 08.00.08 – Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit ixtisosligi bo‘yicha iqtisodiyot fanlari falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti. Dissertatsiya mavzusi OAK ma’lumotlarida B2024.4.PhD/Iqt1908 raqami bilan qayd etilgan.
6. Nasimov F.S. «Budget tashkilotlarida ichki auditni takomillashtirish» mavzusidagi falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti. – 08.00.08 «Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit» va 08.00.07 «Moliya, pul muomalasi va kredit» ixtisosliklari.
7. Arena M., Azzone G. Internal Audit Effectiveness: Relevant Drivers of Auditing Processes // Managerial Auditing Journal. – 2009. – Vol. 24, No. 5. – P. 43–55.
8. Cohen A., Sayag G. The Effectiveness of Internal Auditing: An Empirical Examination

of its Determinants in Israeli Organisations // Australian Accounting Review. – 2010. – Vol. 20, No. 3. – P. 296–307.

9. Institute of Internal Auditors. Global Internal Audit Standards. – The Institute of Internal Auditors, 2024.

PAXTA YETISHTIRISH VA QAYTA ISHLASH KLASTERLARIDA RESURLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA IQTISODIY YO‘QOTISHLARNI KAMAYTIRISH

Mirzanov Zakir Maratovich

*Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchi
e-mail: zmirzanov@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada paxta yetishtirish va qayta ishlash klasterlarida yer, suv, mehnat, moddiy-texnik hamda moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va ishlab chiqarish jarayonlarida yuzaga keladigan iqtisodiy yo‘qotishlarni kamaytirish masalalari tadqiq etilgan. Klaster tizimida resurslardan foydalanish samaradorligiga ta’sir etuvchi tashkiliy-iqtisodiy va texnologik omillar tizimlashtirilgan. Paxta yetishtirishdan tortib uni qayta ishlash, saqlash va tayyor mahsulotga aylantirishgacha bo‘lgan bosqichlarda resurslarning ortiqcha sarflanishi, hosildorlikning pasayishi, xomashyo yo‘qotishlari va qo‘shimcha xarajatlarning shakllanish sabablari tahlil qilingan. Shuningdek, resurslardan foydalanishni raqamlashtirish, ishlab chiqarish jarayonlarini muvofiqlashtirish, innovatsion agrotexnologiyalarni joriy etish va qo‘shilgan qiymat zanjirini optimallashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo‘nalishlari asoslangan. Tadqiqot natijalari paxta klasterlarida resurslardan kompleks va tejankor foydalanish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish hamda iqtisodiy yo‘qotishlarni minimallashtirish bo‘yicha amaliy takliflarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: paxta yetishtirish, paxta klasteri, qayta ishlash, resurslardan foydalanish samaradorligi, suv resurslari, mehnat resurslari, moddiy resurslar, iqtisodiy yo‘qotishlar, tannarx, qo‘shilgan qiymat zanjiri, resurs tejankorligi, agrotexnologiyalar.

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСУРСОВ И СНИЖЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОТЕРЬ В ХЛОПКОВЫХ КОМПЛЕКСАХ

Мирзанов Закир Маратович

*Независимый исследователь,
Государственный университет имени
Бердака Каракалпака
Электронная почта: zmirzanov@gmail.com*

Аннотация: В статье исследованы вопросы повышения эффективности использования земельных, водных, трудовых, материально-технических и финансовых ресурсов в хлопководческих и перерабатывающих кластерах, а также сокращения экономических потерь, возникающих на различных этапах производственного процесса. Систематизированы организационно-экономические и технологические факторы, определяющие эффективность использования ресурсов в кластерной системе. Проанализированы основные причины перерасхода ресурсов, снижения урожайности, потерь хлопкового сырья и формирования дополнительных затрат на этапах выращивания, переработки, хранения и последующего формирования готовой продукции. Обоснованы направления повышения экономической эффективности за счет цифровизации процессов управления ресурсами, совершенствования координации между участниками кластера, внедрения ресурсосберегающих агротехнологий и оптимизации цепочки создания добавленной стоимости. Полученные результаты позволяют сформировать практические рекомендации по комплексному и рациональному использованию ресурсов, снижению себестоимости продукции и минимизации экономических потерь в хлопководческих кластерах.

Ключевые слова: выращивание хлопка, хлопководческий кластер, переработка хлопка, эффективность использования ресурсов, водные ресурсы, трудовые ресурсы, материальные ресурсы, экономические потери, себестоимость, цепочка добавленной стоимости, ресурсосбережение, агротехнологии.

INCREASING THE EFFICIENCY OF RESOURCE USE AND REDUCING ECONOMIC LOSSES IN COTTON GROWING AND PROCESSING CLUSTERS

Mirzanov Zakir Maratovich

*Independent researcher,
Berdak Karakalpak
State University*

E-mail: zmirzanov@gmail.com

Abstract: *This article examines the improvement of resource utilization efficiency and the reduction of economic losses in cotton production and processing clusters. Particular attention is paid to the efficient use of land, water, labor, material and technical, and financial resources throughout the cotton value chain. The organizational, economic, and technological factors affecting resource efficiency within the cluster system are systematized. The study analyzes the main causes of excessive resource consumption, declining productivity, raw cotton losses, and additional costs arising at the stages of cotton cultivation, processing, storage, and transformation into finished products. The paper substantiates key directions for improving economic efficiency through the digitalization of resource management, better coordination among cluster participants, the introduction of resource-saving agricultural technologies, and optimization of the value-added chain. The findings provide a basis for developing practical recommendations aimed at ensuring integrated and rational resource utilization, reducing production costs, and minimizing economic losses in cotton production and processing clusters.*

Keywords: *cotton production, cotton cluster, cotton processing, resource utilization efficiency, water resources, labor resources, material resources, economic losses, production cost, value-added chain, resource conservation, agricultural technologies.*

Kirish

Paxta yetishtirish va uni qayta ishlash O'zbekiston qishloq xo'jaligi hamda to'qimachilik sanoatining o'zaro bog'langan muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Mazkur sohada klaster tizimining rivojlanishi ishlab chiqarish, tayyorlash, qayta ishlash va mahsulot realizatsiyasi jarayonlarini yagona iqtisodiy zanjirga birlashtirish imkonini bermoqda. Biroq klaster samaradorligi faqat ishlab chiqarish hajmining oshishi bilan emas, balki mavjud yer, suv, mehnat, moddiy-texnik va moliyaviy resurslardan qay darajada samarali foydalanilayotganligi bilan ham belgilanadi.

Paxta yetishtirish jarayonida suv va agrotexnik resurslarning me'yoridan ortiq sarflanishi, hosildorlikning pastligi, texnika va yoqilg'idan samarasiz foydalanish, qayta ishlash bosqichida esa xomashyo, energiya va vaqt yo'qotishlari mahsulot tannarxining oshishiga hamda klasterning yakuniy moliyaviy natijalarining pasayishiga olib keladi. Ayniqsa, yetishtirish va qayta ishlash bosqichlari o'rtasidagi iqtisodiy va texnologik nomutanosiblik resurslarning takroriy yoki samarasiz sarflanishini kuchaytirishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, paxta klasterlarida resurslardan foydalanish samaradorligini alohida ishlab chiqarish bosqichlari kesimida emas, balki butun qiymat yaratish zanjiri bo'yicha baholash muhimdir. Bunda resurs sarfi, mahsuldorlik, tannarx, xomashyo yo'qotishlari va yaratilgan qo'shilgan qiymat o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash iqtisodiy samaradorlikning real holatini baholash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi paxta yetishtirish va qayta ishlash klasterlarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, iqtisodiy yo'qotishlarning

asosiy manbalarini baholash hamda ularni kamaytirishning tashkiliy-iqtisodiy yo‘nalishlarini asoslashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Paxta yetishtirish va qayta ishlash klasterlarida resurslardan samarali foydalanish masalasi so‘nggi yillarda nafaqat qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi, balki butun qiymat zanjirining barqarorligi nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilmoqda. Jumladan, paxta ishlab chiqarishida suv va azot resurslaridan foydalanish samaradorligini o‘rgangan tadqiqotlarda ushbu resurslar o‘rtasidagi bog‘liqlik mavjudligi hamda ularni optimallashtirish orqali hosildorlik va resurs qaytimini yaxshilash imkoniyati asoslangan [1].

Paxtachilikning ekologik va iqtisodiy samaradorligini kompleks baholashga qaratilgan zamonaviy tadqiqotlarda esa resurs sarfi butun hayotiy sikl doirasida ko‘rib chiqilmoqda. Xususan, 2025-yildagi tizimli tadqiqot paxta yetishtirish va qayta ishlash jarayonlarida suv, energiya, o‘g‘it va boshqa resurslardan foydalanish sezilarli ta‘sirga ega ekanligini ko‘rsatib, sug‘orishni takomillashtirish, energiya samaradorligini oshirish va qayta ishlashni kengaytirishni asosiy yo‘nalishlar sifatida ko‘rsatadi [2].

Paxta qiymat zanjirining iqtisodiy samaradorligi masalasida Kudratova paxta-to‘qimachilik klasterida qiymat yaratish omillarini transport, investitsiya, infratuzilma va xomashyo omillari bilan bog‘laydi. Muallif klaster samaradorligini faqat paxta yetishtirish hajmi bilan emas, balki qiymat yaratish jarayonining barcha bo‘g‘inlarini muvofiqlashtirish orqali baholash zarurligini ta‘kidlaydi [3].

O‘zbekiston paxta klasterlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda klasterlash jarayonining institutsional xususiyatlari ham alohida ahamiyat kasb etishi ko‘rsatilgan. Jumladan, O‘zbekiston paxta klasterlari faoliyatini o‘rgangan tadqiqotda klaster tizimiga o‘tish ishlab chiqarishni tashkil etish va resurslar bilan ta‘minlash mexanizmlarini o‘zgartirgani, biroq fermerlarning resurs va bozor imkoniyatlarida ayrim cheklovlar saqlanib qolayotgani qayd etilgan [4].

Ochilov tomonidan ishlab chiqilgan klasterlarning iqtisodiy samaradorligini amaliy baholash metodologiyasida resurslarni tejash, mehnatdan samarali foydalanish, korxonalar faoliyati samaradorligi va boshqa ko‘rsatkichlarni kompleks baholashga e‘tibor qaratilgan. Ushbu yondashuv klaster samaradorligini alohida ishlab chiqarish ko‘rsatkichlaridan ko‘ra kengroq tizim asosida o‘rganish imkonini beradi [5].

So‘nggi tadqiqotlarda paxta-to‘qimachilik klasterlarida xomashyo ta‘minoti va moddiy xarajatlar ham samaradorlikning muhim omili sifatida qaralmoqda. Zakirov paxta-to‘qimachilik klasterlarida xomashyo ta‘minoti, mehnat unumdorligi, logistika, moddiy xarajatlar va qo‘shilgan qiymat o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilib, ta‘minot jarayonlarini optimallashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini berishini asoslaydi [6].

Paxta ishlab chiqarishining suv resurslariga ta‘siri bo‘yicha yangi tadqiqotlar ham mazkur muammoning dolzarbligini ko‘rsatmoqda. Global miqyosdagi tahlillarda paxtaning barqaror bo‘lmagan ko‘k suv izi 1972–2018-yillarda sezilarli oshgani aniqlangan. Bu holat paxta yetishtirishda sug‘orish samaradorligini oshirish va suv resurslarini hududiy jihatdan maqbullashtirish zarurligini ko‘rsatadi [7].

Qayta ishlash bosqichida yuzaga keladigan yo‘qotishlarni kamaytirish masalasida aylanma iqtisodiyot yondashuvi tobora muhimlashmoqda. Grover va hammualliflar paxta va paxta aralashmasidagi chiqindilarni mexanik, kimyoviy va biologik usullar orqali qayta foydalanishga jalb etish imkoniyatlarini tahlil qilib, chiqindilarni ikkilamchi resurs sifatida iqtisodiy qiymatga aylantirish imkoniyatlarini asoslaydi [8].

Shuningdek, paxta ishlab chiqarishining uglerod izi bo‘yicha 2025-yilda amalga oshirilgan tadqiqotda azotli o‘g‘itlardan foydalanish paxta ishlab chiqarishining uglerod izida asosiy omillardan biri ekanligi aniqlangan. Mualliflar azot sarfini optimallashtirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish orqali resurs sarfi va ekologik yuklamani kamaytirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda paxta yetishtirish va qayta ishlash klasterlarida resurslardan foydalanish samaradorligini baholash uchun iqtisodiy-statistik tahlil, taqqoslash, guruhlash va iqtisodiy-matematik modellash usullaridan foydalanildi. Resurslar — yer, suv, mehnat, yoqilg'i-energetika va moliyaviy mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari tahlil qilinib, ishlab chiqarish tannarxi, hosildorlik, qayta ishlash darajasi hamda iqtisodiy yo'qotishlar o'rtasidagi bog'liqlik baholandi. Klasterlarning ishlab chiqarish va qayta ishlash bosqichlarida resurslar sarfi bilan yakuniy iqtisodiy natijalar o'rtasidagi nisbatlar aniqlanib, mavjud yo'qotishlarning asosiy manbalari tizimli ravishda baholandi. Bunda ishlab chiqarish jarayonlaridagi texnologik, tashkiliy va moliyaviy omillarning resurslar samaradorligiga ta'siri o'rganilib, iqtisodiy yo'qotishlarni kamaytirishning ustuvor yo'nalishlari belgilandi. Tadqiqot natijalarining ishonchligini ta'minlash maqsadida amaliy ma'lumotlar asosida hisob-kitoblar amalga oshirilib, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Paxta yetishtirish va qayta ishlash klasterlarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish masalasi ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va iqtisodiy yo'qotishlarni kamaytirish bilan bevosita bog'liq. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, klaster faoliyatida yer, suv, mehnat, moddiy-texnik hamda moliyaviy resurslardan foydalanish darajasi yakuniy iqtisodiy natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, suv va energiya resurslarining ortiqcha sarflanishi, texnologik jarayonlarning to'liq muvofiqlashtirilmaganligi hamda xomashyoni qayta ishlash bosqichidagi yo'qotishlar umumiy iqtisodiy samaradorlikni pasaytiruvchi asosiy omillar hisoblanadi.

Tahlil natijalariga ko'ra, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish jarayoni bir nechta o'zaro bog'liq bosqichlardan iborat: **resurslardan oqilona foydalanish → ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish → mahsulot tannarxini pasaytirish → texnologik yo'qotishlarni kamaytirish → ishlab chiqarish rentabelligini oshirish**. Mazkur bog'liqlik klasterlarda ishlab chiqarish va qayta ishlash jarayonlarini yagona iqtisodiy mexanizm asosida boshqarish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, paxta yetishtirish bosqichida zamonaviy agrotexnologiyalarni qo'llash, suvni tejovchi sug'orish tizimlarini kengaytirish, mineral o'g'itlar va yoqilg'i sarfini me'yorlashtirish orqali resurs qaytimini oshirish mumkin. Qayta ishlash bosqichida esa xomashyoni tashish, saqlash va dastlabki qayta ishlash jarayonlaridagi yo'qotishlarni kamaytirish muhim ahamiyatga ega. Bunda raqamli monitoring tizimlaridan foydalanish resurs sarfini tezkor nazorat qilish, ortiqcha xarajatlarni aniqlash va ishlab chiqarish jarayonidagi samarasiz operatsiyalarni bartaraf etish imkonini beradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari paxta klasterlarida iqtisodiy samaradorlikni oshirish faqat ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish hisobiga emas, balki mavjud resurslardan foydalanish sifatini yaxshilash, yo'qotishlarni minimallashtirish va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini o'zaro integratsiyalash orqali ta'minlanishini ko'rsatadi. Shu sababli resurs sarfi va iqtisodiy natijalarni muntazam monitoring qilish, samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash hamda aniqlangan yo'qotishlar bo'yicha tezkor boshqaruv choralarini ishlab chiqish klasterlarning barqaror rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari paxta yetishtirish va qayta ishlash klasterlarida resurslardan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, suv va energiya sarfi hamda texnologik yo'qotishlar bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Resurslardan samarasiz foydalanish mahsulot tannarxining oshishiga va klasterlarning iqtisodiy natijalarining pasayishiga olib keladi. Shu sababli ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini o'zaro integratsiyalash, resurslar sarfini muntazam monitoring qilish va zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish iqtisodiy

yo‘qotishlarni kamaytirishning muhim sharti hisoblanadi.

Takliflar:

1. Paxta yetishtirishda suv, mineral o‘g‘it, yoqilg‘i va mehnat resurslari sarfini raqamli monitoring qilish tizimini joriy etish.
2. Suv tejovchi sug‘orish texnologiyalaridan foydalanish ko‘lamini kengaytirish orqali ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish.
3. Qayta ishlash korxonalarida energiya tejamkor uskunalarni bosqichma-bosqich joriy etish va texnologik yo‘qotishlarni muntazam tahlil qilish.
4. Klasterlarda resurslardan foydalanish samaradorligini baholovchi **yagona iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari tizimini** shakllantirish.
5. Xomashyoni yetishtirishdan tortib tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha bo‘lgan jarayonlarni yagona raqamli boshqaruv tizimiga integratsiya qilish.
6. Hosildorlik va resurs sarfi o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish asosida optimal ishlab chiqarish me‘yorlarini belgilash.
7. Qayta ishlash jarayonida chiqindilarni ikkilamchi xomashyo sifatida qayta foydalanish orqali qo‘shimcha iqtisodiy samaraga erishish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Water and nitrogen use efficiencies in cotton production: A meta-analysis. *Field Crops Research*, 2024, Vol. 309, 109322. DOI: 10.1016/j.fcr.2024.109322.
2. Environmental sustainability of cotton: a systematic literature review of life cycle assessments. *Journal of Agriculture and Food Research*, 2025, Vol. 22, 102069. DOI: 10.1016/j.jafr.2025.102069.
3. Kudratova I. Improving the Value Chain of Cotton Production. *Economics and Innovative Technologies*, 2024. DOI: 10.55439/EIT/vol12_iss2/a13.
4. Uzbekistan’s cotton clusters in the context of the industrial policy debate. *Journal of Agrarian Change*, 2023. DOI: 10.1080/15387216.2023.2267093.
5. Ochilov I.S. Methodology for Practical Analysis of Economic Efficiency Indicators of Clusters. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*.
6. Zakirov A.A. Economic Aspects of Improving the Efficiency of Raw Material Supplies in Cotton-Textile Complexes. *Eureka Journal of Business, Economics & Innovation Studies*, 2026.
7. Spatiotemporal dynamics of the water footprint and virtual water trade in global cotton production and trade. *Cleaner Production Letters*, 2024, Vol. 7, 100074.
8. Grover T., Wang L., Nayak R., Padhye R., Khandual A. Sustainable strategies for the valorization of cotton and cotton blended waste: pathways to circular economy. *Cellulose*, 2025, Vol. 32, pp. 4077–4100. DOI: 10.1007/s10570-025-06524-9.
9. Yu Z., Yang Y. Carbon footprint of global cotton production. *Resources, Environment and Sustainability*, 2025, Vol. 20, 100214.

